

**Piotr Janaszek – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie /
Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw**

ORCID: 0009-0007-2806-9199

E-mail: janaszek.piotr@wp.pl

OD WITTENBERGI PO WOODSTOCK – REWOLUCJA SEKSUALNA NA PRZYKŁADACH REFORMACJI, PSYCHOANALIZY I SZKOŁY FRANKFURCKIEJ

From Wittenberg to Woodstock: The sexual revolution on the examples
of the Reformation, psychoanalysis, and The Frankfurt School

Streszczenie:

W niniejszym artykule podjęto analizę zjawiska rewolucji seksualnej w perspektywie historyczno-ideowej, odwołując się do przykładów zaczerpniętych z epoki reformacji, oświecenia, rozwoju psychoanalizy oraz nurtów szkoły frankfurckiej. Przedmiotem refleksji stały się wybrane postacie uznawane za reprezentatywne dla omawianych okresów i kierunków intelektualnych: Marcin Luter, Markiz de Sade, Zygmunt Freud oraz Herbert Marcuse. Zasadniczym celem artykułu jest rekonstrukcja i interpretacja idei odnoszących się do cielesności i seksualności, które kształtowały się w ramach wymienionych tradycji myślowych. W szczególności podjęto próbę ukazania, iż przemiany w postrzeganiu instytucji małżeństwa, rosnąca akceptacja pozamałżeńskich form relacji oraz zjawisko nasilonej liberalizacji obyczajowej nie były jedynie spontanicznymi procesami.

Słowa kluczowe: rewolucja seksualna, Marcin Luter, oświecenie, psychoanaliza, szkoła frankfurcka, kontrkultura 1968 roku

Abstract:

The thesis presents the issues of the sexual revolution on the examples of the Reformation, psychoanalysis, and The Frankfurt School. Martin Luther, Marquis de Sade, Sigmund Freud, and

Herbert Marcuse, who were one of the most characteristic representatives of the discussed issue, were presented in this work. The aim of this thesis is an attempt to trace the process of establishing concepts related to human corporeality and sexuality, as well as presenting the fact that changes in the attitude toward marriage, the increase in licentiousness, and the acceptance of extramarital relationships are deliberate actions and can be considered as possible triggers for the revolutionary transitions.

Keywords: sexual revolution, Martin Luther, enlightenment, psychoanalysis, Frankfurt school, 1968 counterculture

Wstęp

Od XVI wieku tzw. cywilizacja zachodnia regularnie doświadcza rewolucji: politycznych, społecznych, ekonomicznych i religijnych. Równoległe z nimi odbywa się rewolucja bez ściśle określonego planu i organizacji. Dokonuje się ona przez próbę zmiany koncepcji życia mężczyzn i kobiet, uderza w najbardziej podstawowe pojęcia i wartości, jakimi są rodzina i małżeństwo¹. To, co w tradycyjnej nauce i etyce uznawane było jako coś osobistego i intymnego, odchodzi w niepamięć. To, co jeszcze nie tak dawno stanowiło rzecz moralnie naganną, traktowane jest dziś jako norma postępowania. Także religia, dotąd postrzegana jako strażniczka moralności, podlega wspomnianym rewolucyjnym przemianom. W ich ramach obserwuje się zarówno przypadki duchownych otwarcie przyznających się do prowadzenia życia sprzecznego z normami moralnymi, jak i praktyki obejmujące udzielanie błogosławieństw parom jednopłciowym.

Pojawiają się dramatyczne prognozy, że nasza cywilizacja umiera. Dzisiejszą sytuację porównuje się nawet do zagrożenia z czasów czarnej śmierci, która w XIV wieku doprowadziła do śmierci trzecią część Europy². Sformułowanie: *kultura śmierci*, które za sprawą Jana Pawła II weszło do dyskursu społecznego, odzwierciedla dzisiejszy stosunek części społeczeństwa do wartości życia³. Spotykamy scenariusze wieszczące zagładę naszej cywilizacji, a historia starożytnego Egiptu, Grecji i Rzymu, czytana pod kątem powolnego psucia się ówczesnej moralności, wskazuje na to, co nas może spotkać. Pojawiają się

¹ Por. P. A. Sorokin, *Amerykańska rewolucja seksualna*, tłum. M. Masny, Wrocław 2020, s. 1–22.

² Por. P. Buchanan, *Śmierć Zachodu*, tłum. D. Konik, J. Morka, J. Przybył, Wrocław 2006, s. 16.

³ Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, nr 39.

tezy, w których ukazuje się związek pomiędzy nieuporządkowanym życiem seksualnym a upadkiem społeczeństw z ich kulturą⁴.

Zauważalne jest, że wiele elementów kultury w ciągu ostatnich kilku dzieścioleci znalazło się pod silnym wpływem procesów seksualizacji. Pojawiło się wiele prac, w których podnoszony jest powyższy problem⁵. Wstępna analiza tych zjawisk wyraźnie wskazuje, że ich dynamika nasiliła się w XX wieku, choć można je dostrzec już w wieku XVIII, kiedy pojawiły się odmienne od obowiązujących norm sposoby przedstawiania seksualności⁶.

Powyższe zarysowanie tematyki, tego, co można nazwać rewolucją seksualną, każe nam spojrzeć na to zjawisko jak na poważne wyzwanie, które wymaga pogłębionej refleksji. Duża część analiz tego tematu rozpoczyna się od badania nurtów oświeceniowych, w których wyraźnie pojawiły się pomysły dotyczące sposobu wykorzystywania seksu jako formy sprawowania kontroli. W tym artykule analizę problemu rozpocznę od czasu rewolucyjnych zmian związanych z reformacją. To już w XVI wieku za sprawą Marcina Lutra następuje zanegowanie celibatu księży i zakonników, zdeprecjonowanie sakramentalności małżeństwa, konieczność zaspokajania seksualnego pożądania, akcentowanie emocji i negowanie racjonalności⁷.

Kolejnym analizowanym w niniejszej pracy etapem obyczajowej rewolucji jest okres oświecenia z jego krytycznym stosunkiem do zastanej tradycji oraz moralności z równoczesnym wskazaniem na potęgę człowieka i gloryfikowaniem całej pełni jego natury. Oświecenie, które często traktowane jest

⁴ Sorokin w swojej książce zauważa, że starożytne cywilizacje upadały, gdy zauważalna w nich była postępująca anarchia seksualna: „Zawsze musimy pamiętać, że rozkład naszych kultur, takich jak grecka czy rzymska, następował w takich właśnie okresach” P. A. Sorokin, *Amerykańska rewolucja seksualna*, dz. cyt., s. 79.

⁵ Prace poruszające problem rewolucji seksualnej wykorzystane w tej pracy to: M. Czachorowski, *Wiek rewolucji seksualnej*, Warszawa 1999; G. Kuby, *Globalna rewolucja seksualna*, Kraków 2013; M. Jones, *Libido Dominandi. Seks jako narzędzie kontroli społecznej*, Wrocław 2013; P. A. Sorokin, *Amerykańska Rewolucja Seksualna*, Wrocław 2020; E. Kaczyńska, *Spór o „rewolucję seksualną”*, „Societas/Communitas” 1(2021)31; W. Mackiewicz, *Ciało i rewolucja seksualna. Casus konwersji historycznej*, w: *Problemy zdrowia reprodukcyjnego Kobiet*, T. 3, red. A. Szlagowska, Wrocław 2020; R. Mały, *Rodzina i liberalizm*, „Studia nad Rodziną” 2009, nr 1/2, s. 63–75; A. Bryk, *Krytyka feminizmu i rewolucji seksualnej w amerykańskim neokonserwatyzmie*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, 3(2006).

⁶ Sorokin analizuje przejawy kultury pod kątem występowania w niej elementów związanych z seksualizacją. Dokonuje tego na podstawie analizy literatury, malarstwa, rzeźby, muzyki, teatru, telewizji i radia. Por. P. A. Sorokin, *Amerykańska rewolucja seksualna*, dz. cyt., s. 3–58.

⁷ Por. H. Denifle, *Luter i luteranizm*, tłum. A. Lang, Warszawa 2021, s. 1–22.

wyłącznie jako zmierzające do wyzwolenia człowieka od tradycyjnych norm społecznych, moralnych i religijnych, niemal z dnia na dzień przekształciło się w przedsięwzięcie zmierzające do uzyskania pełnej kontroli nad istotą ludzką, poprzez ukierunkowanie jej wyłącznie na zainteresowanie sferą popędową. Nie sposób pominąć oświeceniowego prekursora swobody seksualnej – markiza Donatiena Alphonsa François de Sade’a, który rozumiał, jaką siłą jest ludzka namiętność, a wpływ jego powieściopisarskiej aktywności na literaturę i popkulturę doskonale widoczny jest współcześnie⁸.

Reformacja i oświecenie to te epoki, w których widoczne są zmiany w obyczajowości seksualnej. Natomiast jej szczególne nasilenie i stworzenie dla niej naukowej podbudowy następuje w wieku XIX. Wtedy to ukierunkowanie ku seksualności staje się widoczne w naukach psychologicznych. Duża część praktyk, terapii i nauk o sferze psychologicznej człowieka czerpie z teorii Zygmunta Freuda, jego współpracowników i następców: Ericha Fromma i Wilhelma Reicha⁹. W ich teoriach sfera seksualności jest w sposób szczególnie akcentowana. Koncepcje osobowości odwołujące się do sfer seksualnych człowieka: seksualne tłumaczenie snów czy znaczenie tłumionych seksualnych popędów wyraźnie wskazują, na jaką część natury człowieka zorientowana jest część psychologii XX wieku.

Psychoanaliza, w której istotą teorii jest seksualizm¹⁰, utorowała drogę dla dalszych idei zmierzających do rewolucyjnych zmian. W latach 20. XX wieku powstaje Frankfurcki Instytut Badań Społecznych, który początkowo był ośrodkiem typowo politycznym, by później, wraz z pojawieniem się w nim filozofów: Herberta Marcuse, Ericha Fromma i Theodora Adorno, stać się miejscem, w którym następują próby powiązania rewolucji seksualnej z rewolucją społeczną. Do tej pory wykorzystywanie seksualności jako elementu, dzięki któremu można sprawować kontrolę lub stać się popularnym, przebiegało w sposób dotyczący jednostek lub mniejszych grup. Od czasu pojawienia się szkoły frankfurckiej założenia rewolucji skoncentrowanej na seksualności dotyczą całych społeczeństw. Przemiany obyczajowe w sposób gwałtowny wybuchają wraz z kontrkulturą lat 60., a ich wpływ i konsekwencje wskazują, z jak ważnymi zjawiskami dla kształtu naszego społeczeństwa mieliśmy do czynienia.

Zasadniczym celem niniejszego artykułu jest próba prześledzenia tworzących się idei związanych z ludzką cielesnością i seksualnością i ukazanie, że zmiany w podejściu do małżeństwa, wzrost seksualnej rozwiązłości, ak-

⁸ M. Lipowicz, *Antydekalog Markiza de Sade’a*, „Kultura i Wartości” 3(2014)11, s. 81: „Współczesny rozwój pornografii oraz kultury masowej opartej na treściach erotycznych tworzy – analogicznie – wirtualny świat pożądania oraz nieustającej gry ze zmysłowością ludzką. Filozoficznym fundamentem tego rozwoju jest właśnie twórczość Markiza”.

⁹ Por. K. Karoń, *Historia antykultury 1.0*, Warszawa 2021, s. 38–387.

¹⁰ Por. F. Cioffi, *Freud i pseudonauka*, tłum. R. Stachowski, Kraków 2010, s. 29.

ceptacja pozamałżeńskich relacji są świadomym działaniem, mającym na celu wywołanie rewolucyjnych przemian.

Wykażę, że rewolucja seksualna nie jest zjawiskiem, które pojawiło się w analizowanych wydarzeniach jako wynik bliżej nieokreślonych mechanizmów i do końca nieznanych przyczyn, ale stanowi świadomy oręż do dokonywania społecznych i politycznych przemian.

1. Reformacja Marcina Lutra

Tak charakterystyczne dla wszelkich ruchów rewolucyjnych kwestionowanie dotychczasowego porządku, zastanej tradycji w przypadku Lutra przebiegało na kilku płaszczyznach. W niektórych z nich można dostrzec elementy wykorzystywane także dziś, które należy wiązać z rewolucją seksualną. Przykładem może być tu krytyka racjonalności, postrzeganej jako przeszkoda w poznaniu rzeczywistości i Boga, a zarazem zwalniającej człowieka z odpowiedzialności za podejmowane decyzje i akcentującej w nim sferę emocjonalną, tak charakterystyczną dla dzisiejszych piewców wyzwolenia seksualnego¹¹.

Ówczesna epoka, odwołująca się do mędrców starożytności, chwalała Platona, Arystotelesa i Cyserona, czerpiąca z osiągnięć renesansu, który odkrywał antyczną filozofię¹², musiała zmierzyć się z protestanckim wyzwaniem krytykowania tych osiągnięć. Twórca reformacji w sposób negatywny odnosi się do dokonań Arystotelesa¹³, jak i również św. Tomasza, sugerując konieczność wyrwania z korzeniami teologii i filozofii scholastycznej wraz z prawem kanonicznym¹⁴. Połączenie wiary i rozumu dla Lutra było niezrozumiałe, a przez to nie do przyjęcia. Jego stosunek do tych zagadnień ukazuje poniższy cytat: „Rozum jest utopiony i powinien być utopiony w chrzcie. Zasługiwałby na to, ohydny, aby go wyrzucono w najbrudniejszy kąt domu, do wychodka”¹⁵.

Wraz z krytyką racjonalności następuje krytyka celibatu, ślubów zakonnych oraz odrzucenie sakramentalnego charakteru małżeństwa. Począwszy od wymierzonej w katolickie zakony rozprawy *O ślubach zakonnych* z 1521 roku, Luter coraz wyraźniej wyrażał swoje przekonanie, że składane przez zakonników

¹¹ Por. J. Maritain, *Trzej reformatorzy*, tłum. K. Michalski, Warszawa 2005, s. 65 i n.

¹² Jak podkreślał Benedykt XVI, powtarzając tradycyjne nauczanie Kościoła, rozum potrzebuje oczyszczającej mocy wiary, a wiara – oczyszczającej mocy rozumu, co przypomina o ich wewnętrznej jedności. Por. Benedykt XVI, *Poznanie wiary. Wykłady papieskie*, red. O. Pietek, Kraków 2017, s. 14.

¹³ J. Maritain, *Trzej reformatorzy*, dz. cyt., s. 63: „Arystoteles jest niecnym przedmurzem papistów. W stosunku do teologii jest tym, czym ciemności są dla światła. Jego etyka jest najgorszym wrogiem łaski”.

¹⁴ Por. tamże, s. 66.

¹⁵ Tamże, s. 66.

i zakonnice śluby czystości oraz celibat księży są zaprzeczeniem Bożego planu, wedle którego istnieje konieczność zawierania związków małżeńskich¹⁶.

Skutki krytycznego podejścia do fundamentalnych zasad życia monastycznego zaczynają wkrótce przynosić negatywne efekty. Część duchowieństwa okresu reformacji sprzeniewierzyła się wierności, którą w ślubach przyrzekała, i zaczęła odchodzić ze swoich zakonów i kościołów oraz porzucać swoich wiernych. Dla zwolenników reformacji śluby składane przed Kościołem były równoznaczne z wyparciem się Chrystusa, zakładały sprzeniewierzenie się Ewangelii. Konkubinat księży i zakonników staje się dla niektórych koniecznością uzasadnioną wyłącznie biologiczną sferą człowieka, gdzie natura ma wymagać związku mężczyzny i kobiety. Śluby czystości, od których uciekali, mają być dla nich zaprzeczeniem człowieczeństwa, wyparciem się prawdziwej ludzkiej natury¹⁷.

Erozję małżeństwa, odchodzenie od sakramentalnego, powiązanego z religią jego charakteru, rozwody i to wszystko, co można nazwać zeświecczeniem instytucji małżeństwa, wprowadziła do prawodawstwa europejskiego rewolucja francuska, a potem Napoleon Bonaparte. Należy jednak pamiętać o tym, że była to tylko kontynuacja procesów rozpoczętych m.in. za sprawą Lutra, który zajmował się sprawami małżeńskimi często i obszernie. W swoich pomysłach szedł bardzo daleko, „dopuszczając poligamię, konkubinat małżeński i usunął wszystkie przeszkody małżeńskie”¹⁸. Za Henrihem Denifle można powtórzyć, że: „to on [Luter – autor], a nie Kościół zdeprecjonował małżeństwo do stanu nieczystego, grzesznego i tak naprawdę potępił je, chociaż jako «dobrze wykształcony scholastycznie człowiek» nie dostrzegł tego”¹⁹.

2. Epoka oświecenia

Reformacja dokonuje wyłomu w dotychczasowym spojrzeniu na instytucję małżeństwa, ślubowanie czystości, celibat księży i zakonników. Kolejnych etapów rozwoju rewolucji obyczajowej związanej z seksualnością doszukiwać się należy m.in. w naturalistycznych koncepcjach człowieka epoki oświecenia. Próba zrozumienia wciąż przybierającej na sile seksualizacji zmusza nas do spojrzenia na tworzące się w XVIII wieku trendy kulturowe. Krytyczny stosunek do tradycji i religii oraz takie pojęcia, jak: natura, nauka, wolność czy

¹⁶ H. Denifle, *Luter i luteranizm*, dz. cyt., s. 376.

¹⁷ Tamże, s. 61: „Luter stał się rzecznikiem tego środowiska, którego najwyższą zasadą było: naturalne instynkty nie mogą być powstrzymane, a więc muszą być zaspokojone”.

¹⁸ Tamże, s. 373 i n.

¹⁹ Tamże, s. 205 i n.

rozum wykreowane zostały przez ówczesnych myślicieli i stały się punktami wyjścia dla wielu rewolucyjnych przemian.

Wierzono, że człowiek będzie w stanie dzięki zdobyczom nauki wykroczyć poza dotychczasową zawiść oraz wrogość i stworzyć społeczeństwo, które zagwarantuje wszystkim rozwój i pokój. Ma to zostać uczynione poprzez odejście od wartości związanych z rasą, narodowością czy dynastią na rzecz idei uniwersalnych. Kolejnym etapem uzyskania ogólnoludzkiej wolności ma być przekreślenie tego wszystkiego, co wiąże się z *sacrum*, poprzez podawanie w wątpliwość religijnych doktryn i kwestionowanie świętych ksiąg. Rozwój człowieka oświeconego ma wiązać się wyłącznie z jego intelektualnym wysiłkiem i podejmowaniem wyborów niemających nic wspólnego z religijnymi rytuałami i ceremoniami²⁰. Rozpoczyna się czas kontestowania wszelkich zastanych instytucji, istniejących porządków i praw. Idee wspólnoty tradycyjnej opartej na historycznych związkach, pokrewieństwie i wspólnej religii zaczynają być kwestionowane na rzecz społeczeństwa opartego na umowie społecznej.

Za jednego z prekursorów XVIII-wiecznej rewolucji seksualnej, którego wpływ na literaturę widoczny jest w dzisiejszych czasach i który rozumiał, jaką siłą jest namiętność i jak można wykorzystać proces seksualnego uzależnienia, był Markiz de Sade. Jego skrajnie egoistyczne i hedonistyczne poglądy wpisywały się częściowo w ducha ówczesnej epoki, w której celem człowieka staje się dążenie do przyjemności i ucieczka od cierpienia. Popędy i namiętność mają stanowić siłę, dzięki której człowiek stawia czoło niebezpieczeństwom związanym z cierpieniem i śmiercią, a które dodatkowo mają przeciwdziałać lenistwu i bezwładowi²¹.

De Sade jest jednym z najbardziej rozpoznawalnych autorów oświeceniowych. W szerokich kręgach popularność zdobyła jego twórczość literacka, inspirująca twórców współczesnej popkultury. Seksualność jest najważniejszym elementem jego refleksji, a postać sadystycznego libertyna do dziś jest rozpoznawalnym symbolem. W jego książkach, jak podkreśla E. Michale Jones: „drobiazgowo i obrazowo opisujących konglomerat najrozmaitszych seksualnych perwersji, proste pożądanie ustępuje miejsca złożonym żądom, które torują drogę żądom zbrodniczym”²².

W osobie i twórczości de Sade’a można dostrzec autentyczne tendencje współczesnej kultury zachodniej, która odchodzi od tradycyjnej chrześcijańskiej moralności. Swoją twórczością wskazywał, że porzucenie religijnych idei srowadzi społeczeństwo wyłącznie do zmysłowego wymiaru życia. Współczesna

²⁰ Por. R. Scruton, *Przewodnik po kulturze nowoczesnej dla inteligentnych*, tłum. J. Prokopiuk, J. Przybył, Łódź 2006, s. 37.

²¹ Por. W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, T. 2, Warszawa 1997, s. 146.

²² E. M. Jones, *Libido Dominandi, Seks jako narzędzie kontroli społecznej*, tłum. J. Morka, Wrocław 2013, s. 32.

kultura tworzy rzeczywistość, w której człowiek w sposób świadomy pozwala myślowości panować nad ideami, a nie odwrotnie²³.

Oświeceniowa rewolucja obyczajowa wyraźnie i świadomie występuje przeciw wypracowanym przez setki lat przez chrześcijańską moralność wartościom. Małżeństwo zaczyna być postrzegane jako swoista konwencja, w której kobieta zmuszona jest do życia wbrew sobie, nawet wbrew naturze. Cudzołóstwo nie powinno być karane, nie powinno być też źle widziane, gdyż jest ono wyłącznie podporządkowaniem się prawom natury, prawu silniejszego. Zdrada małżeńska nie powinna stanowić moralnego zła. Relacja mężczyzny do kobiety wiąże się wyłącznie z popędem seksualnym, z czymś, co dla natury jest siłą przewodnią. Aby nie było w życiu i w relacjach osobistych uczuć zazdrości ze swojej seksualności należy zrobić najwyższy priorytet. Tylko człowiek wyzwolony z religii może żyć zgodnie z naturą²⁴.

3. Psychoanaliza Zygmunta Freuda

Rewolucja seksualna jest długotrwałym procesem, którego podstaw należy doszukiwać się w reformacji, oświeceniu, jak również w nurtach psychoanalitycznych. Powyżej ukazałem pojawiające się idee zmieniające wizerunek człowieka, które wyraźnie akcentują jego wymiar cielesny. One to w XX wieku, dzięki wykorzystaniu dynamicznie rozwijającej się psychologii i poprzez polityczne zaangażowanie, doprowadzają do dalszych rewolucyjnych zmian w koncepcji człowieka.

Dwudziestowieczna myśl psychologiczna kojarzy się m.in. z Zygmuntem Freudem i choć samego twórcę psychoanalizy trudno bezpośrednio obarczyć odpowiedzialnością za rewolucyjne zmiany w obyczajowości, to często można się spotkać z opiniami o wielkim jego na nią wpływie. Wiele elementów rozwijanej przez niego psychoanalizy odnosi się do czynników związanych z seksualnością i to już seksualnością najmłodszych. Ukierunkowanie na wymiar cielesny człowieka, które ma wpływ na jego działanie, zachowanie i wybory, co leży u podstawy doktryny Freuda, stało się – poprzez swoisty odbiór społeczny psychoanalizy – jedną z przyczyn seksualizacji i naturalistycznie ukierunkowanej wyobraźni społecznej. Sam Freud pisał:

Dziecko od samego początku ma swoje dążenia i zachowania seksualne, przynosi je ze sobą na świat, a wskutek doniosłego, pełnego etapów rozwoju tworzy się z nich tzw. normalna płciowość dorosłego. Nie jest nawet trudno dostrzec prze-

²³ Por. M. Lipowicz, *Antydekalog Markiza de Sade'a*, dz. cyt., s. 83.

²⁴ Por. tamże, s. 9–99.

jawy tego płciowego zachowania się dzieci; przeciwnie, trzeba nawet sztuki, by je przeoczyć czy opatrnie tłumaczyć²⁵.

W szeroko rozumianej przestrzeni filozoficznej można spotkać wypowiedzi podkreślające szkodliwy wpływ freudyzmu na wychowanie dzieci i młodzieży²⁶. Jest to na pewno związane z przekonaniem Freuda, że jesteśmy więźniami naszego dzieciństwa, czyli że urazy infantylne determinują nasze późniejsze życie. Mamy więc połączenie wizji panseksualizmu²⁷ dziecięcego z myślą, że kształtowanie osobowości kończy się we wczesnym dzieciństwie i że wszystkie urazy i zranienia – w istocie zawsze związane z seksualnością – promieniają na całe późniejsze życie²⁸.

Twórca psychoterapii w naturalistyczny, charakterystyczny dla idei oświeceniowych sposób podchodzi do rozumienia osoby ludzkiej. Podkreślał on rolę czynników nieświadomych, irracjonalnych, biologicznych popędów, instynktów i emocji w postępowaniu człowieka. Życie psychiczne przedstawione jest jako gra sił, które ostatecznie wywodzą się z przyrody. Wrażenia, wyobrażenia, akty myśli i woli, przejawy życia kulturalnego mają charakter somatyczny, a życie psychiczne jest właściwie procesem biologicznym. Człowiek w tej koncepcji jest zatem automatem poruszonym przez czynniki psychofizyczne²⁹.

Naturalizm spogląda na człowieka jako na istotę czysto biologiczną, przyrodniczą i zawiera w sobie pogląd, który ze względu na jego antropologiczną treść należy specjalnie podkreślić: nie ma jakościowej różnicy między człowiekiem a zwierzęciem. Tym samym człowiek, jak każdy organizm, jest poddany działaniu sił biologicznych, które służą podstawowemu celowi każdej żywej istoty, jakim jest przetrwanie i pozostawienie po sobie potomstwa. Należy uświadomić sobie konsekwencje antropologiczne, do jakich prowadzi przyjęcie założeń naturalistycznych. Ich wskazanie wyznacza bowiem pożądany przez mentalność rewolucji obyczajowej model kultury, w której biologiczna natura ludzka mogłaby się w pełni realizować. Działanie tego rodzaju sił znajduje się w koncepcji Freuda, w której o kształcie życia ludzkiego ma decydować

²⁵ Z. Freud, *O psychoanalizie*, tłum. L. Jekels, Poznań 1992, s. 57.

²⁶ Por. L. Kołakowski, *Psychoanalityczna teoria kultury*, w: *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań*, Londyn 1982, s. 56.

²⁷ Panseksualizm to ujmowanie wszelkich zjawisk życia przez pryzmat seksuizmu, <https://sjp.pwn.pl/sjp/panseksualizm;257050> (dostęp: 30.01.2023).

²⁸ Por. J. Breczko, *Trujące owoce trzeciej filozofii podejrzeń*, „Colloquia Communia” 2010, s. 139.

²⁹ Warto w tym momencie przybliżyć, czym jest naturalizm, do którego często odnoszą się zwolennicy wyzwolenia seksualnego. B. Wolniewicz pisze: „Naturalizmem – nazywamy pogląd, że człowiek jest częścią przyrody, a przyroda to wszystko, co w ogóle istnieje. Antynaturalizm jest negacją tego poglądu: przyroda to nie wszystko, co istnieje, a człowiek częścią swej natury wykracza poza nią”. B. Wolniewicz, *O sytuacji we współczesnej filozofii*, w: *Filozofia i wartości*, Warszawa 1998, s. 20.

energia nieświadomych popędów – libido³⁰, dana ludziom z dziedzictwem i przekształcana od wczesnego dzieciństwa.

Należy zauważyć, że na początku XX wieku, kiedy psychoanaliza stawiała się bardzo popularna, była ona o wiele bardziej radykalna niż po uzyskaniu większej popularności. Należy też stwierdzić, że śmiało światopoglądowo teorie Freuda dotyczące dziecięcej seksualności i patologicznych skutków represji seksualnych były dla ówczesnego społeczeństwa, kształtowanego przez epokę wiktoriańską, radykalnym naruszeniem jej wartości związanych z moralnością i rodziną. Jednak już w latach 20. XX wieku, wraz z wyraźną falą seksualnego libertynizmu i odchodzenia od wiktoriańskich standardów, teorie z wyraźnym seksualnym podłożem stanowiły ciekawą propozycję obyczajową. Swoboda seksualna początku XX wieku miała swoje źródło w ówczesnej mentalności, na którą duży wpływ wywarł kapitalizm z rozpropagowanym pragnieniem coraz większej konsumpcji.

Psychoanaliza zyskała wówczas uznanie w warstwach społecznych, które pragnęły przekraczać konserwatywne obyczaje XIX wieku. Stała się ona nawet próbą odnalezienia prawdziwego sensu życia czy też substytutem dla religii. Warto w tym kontekście zauważyć, że we freudyzmie można odnaleźć dogmat, rytuał, lidera czy też nawet poczucie kontaktu z prawdą i formę elitaryzmu, poczucia wyższości w stosunku do laików³¹. Faktem jest również, że sam Freud nie był zwolennikiem wyzwolenia seksualnego, wręcz przeciwnie – jego ideałem było kontrolowanie namiętności przy pomocy rozumu, a jego reformatorski akcent zwrócony był ku wiktoriańskiej moralności, jego zdaniem zbyt surowej, która stawiała się źródłem badanych przez niego zaburzeń.

4. Szkoła frankfurcka

W latach 60. XX wieku część środowisk akademickich była pod wpływem idei Marksa, Engelsa, Freuda i Reicha. Coraz większą rolę zaczynały też odgrywać idee szkoły frankfurckiej³². Lewicowi, ateistyczni intelektualiści

³⁰ P. Szalek, *Wilhelm Reich i Melania Klein, dwie perspektywy psychoterapeutyczne*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 3(2000)35, s. 71: „W *Trzech przyczynkach do teorii seksualności* Freud stwierdza, że teoria popędu seksualnego nie posiada ekwiwalentu słowa «głód» i proponuje jako taki odpowiednik pojęcie libido. Jest to energia, która wymaga rozładowania. Brak redukcji napięcia libidalnego oznacza traumę. Z tego wynika, że istotą funkcji żywego organizmu jest dążenie do stanu słabego pobudzenia, tożsamesego z uczuciem przyjemności”.

³¹ Por. E. Fromm, *Pasje Zygmunta Freuda*, tłum. R. Palusiński, Kraków 2018, s. 115 i n.

³² L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, T. 3: *Rozkład*, Warszawa 2009, s. 342: „Termin «szkoła frankfurcka» używany jest od lat 50-tych na oznaczenie ważnego, paramarksistowskiego ruchu niemieckiego, którego historia zaczyna się

przygotowali ideologiczne zaplecze pod rewolucyjne zmiany, mass media nakręcały seksualizację mas, psycholodzy i socjolodzy zajęli się formowaniem człowieka i społeczeństwa według nowych założeń. Dostarczycielami nowych idei byli profesorowie szkoły frankfurckiej, bez których nie do pomyślenia byłyby dalszy rozwój dyktatur komunistycznych i teoretyczne idee inspirujące bunt studencki 1968 roku. Byli oni pionierami w analizie i agresywnej krytyce kultury masowej. Analizowali sytuację społeczeństw, w których środki manipulacji masami stają się coraz potężniejsze, przy czym odnosi się to zarówno do społeczeństw totalitarnych – faszystowskich lub komunistycznych, jak również do demokracji zachodnich³³. Dlatego warto poświęcić kilka słów szkole frankfurckiej dla pełniejszego zrozumienia obyczajowych przemian w latach 60. XX wieku, z wyraźnym przeświadczeniem o ciągłej żywotności tych idei.

Do przedstawicieli szkoły frankfurckiej zaliczają się m.in. Erich Fromm oraz Herbert Marcuse, którzy – podobnie jak inni jej reprezentanci – uczynili seksualność centralnym elementem formułowanych przez siebie idei. Marcuse nawoływał do totalnego otwarcia się na każdą formę seksualności, natomiast Fromm dowodził, że kobiecość i męskość nie odzwierciedlają zasadniczych różnic płci, gdyż te zdeterminowane są społecznie³⁴. Tak więc naukowcy z Instytutu tworzą filozoficzne uzasadnienie rewolucji seksualnej, z której uczyniona zostaje konieczność historyczna dla zmian kulturowo-społecznych. Powoli następują przemiany mające na celu odwrócenie dotychczasowych zdobyczy myśli społecznej i filozoficznej.

W ramach pracy Instytutu uznano, że tego rodzaju zmiany kulturowe można osiągnąć nie poprzez czysto akademickie dyskusje filozoficzne, ale poprzez formowanie w ramach systemu edukacji. W założeniach nowej ideologii szkoła ma kształtować młode pokolenie według nowych przekonań społecznych i norm moralnych, poprzez odrzucenie zasad swoich rodziców traktowanych jako rasistowskie i faszystowskie. Sprawnie działającą edukacją dla Instytutu była taka, która uczyła prawidłowych (uznanych przez Instytut)

w I p. lat 20-tych i związana jest instytucjonalnie z historią Institut für Sozialforschung. Można mówić w tym przypadku o «szkole» w znaczeniu nieco ściślejszym niż w odniesieniu do innych tendencji marksistowskich, chociaż, jak zwykle bywa, nasuwają się wątpliwości, czy i w jakim stopniu poszczególne osoby mogą być do niej zaliczone. Istnieje jednak wyraźna ciągłość pewnego sposobu myślenia. Można mówić o dwupokoleniowej kontynuacji myśli; inicjatorzy i twórcy tego kierunku pomarli, nie odeszli jednak bez następców”.

³³ Por. tamże, s. 342.

³⁴ Por. D. Rozwadowski, *Marksizm kulturowy. 50 lat walki z cywilizacją zachodu*, Warszawa 2018, s. 38.

postaw i poglądów, zaś na drugim miejscu można wówczas stawiać wiedzę i umiejętności³⁵.

Wspomniany wyżej Herbert Marcuse³⁶ stał się jedną z głównych postaci późniejszej kontrkultury poprzez bardzo wyraźne akcentowanie konieczności zmian w rozumieniu seksualności. W tym kontekście należy poświęcić mu trochę uwagi. Był on wykładowcą na kilku amerykańskich uniwersytetach i stawał się coraz bardziej popularny w środowisku studenckim, które od lat 60. XX wieku coraz chętniej przyjmowało marksistowskie poglądy. Na fali studenckich protestów stał się znanym i często cytowanym przedstawicielem szkoły frankfurckiej.

Jego książka *Eros i cywilizacja* stała się inspiracją dla ruchów młodzieżowych w czasie rewolty 1968 roku. Marcuse twierdził w niej, że dopiero urzeczywistnienie i wydobycie erotycznej natury człowieka da ludzkości prawdziwe wyzwolenie, a opanowywanie naturalnych instynktów może służyć kapitalistycznemu wykorzystywaniu³⁷.

Marcuse w swoim postrzeganiu natury człowieka widzi wolność jako skutek kompromisu, wyrzeczenia się aspiracji do zaspokojenia wszystkich potrzeb. Jego rewolucyjne idee znalazły poparcie wśród niemieckich rewolucjonistów związanych ze szkołą frankfurcką. Tam pojawiło się przekonanie, że wraz z wyzwoleniem seksualności od wszelkich ograniczeń zostanie stworzone dobre, w pełni wolne społeczeństwo, co w konsekwencji zakończy etap wojen oraz mordowania całych narodów. Seksualność wolna od przymusu małżeństwa, tabu kazirodztwa i zakazu pedofilii pojawiała się już jawnie w tzw. komunach. Propagowano seks wszystkich ze wszystkimi, bez burżuazyjnego pragnienia posiadania. I tak w tematyce związanej z seksualizacją została zniesiona jakakolwiek intymność, seks stał się już niemal oficjalnie produktem

³⁵ P. Buchanan, *Śmierć Zachodu*, dz. cyt., s. 99: „Droga do hegemoni kulturowej prowadzi nie przez dyskusje filozoficzne, lecz przez formowanie psychologiczne. Amerykańskie dzieci mogłyby być w szkole formowane tak, by odrzuciły przekonania społeczne i moralne swoich rodziców jako rasistowskie, seksistowskie i homofoniczne i przyjęły nową moralność”.

³⁶ Od jego nazwiska w latach 60. powstała doktryna „marcuseanizm”, często wewnętrznie ze sobą sprzeczna, która jednak dotarła do większości studenckich grup, zwykle różniących się od siebie diametralnie (anarchiści, trockiści, maoiści, komuniści, grupy narodowe i faszystowskie). Por. J. Borgosz, *Herbert Marcuse i filozofia trzeciej siły*, Warszawa 1972, s. 15.

³⁷ H. Marcuse, *Eros i cywilizacja*, tłum. H. Jankowska, A. Pawelski, Warszawa 1998, s. 29: „(Represja to) oznaczenie świadomych i nieświadomych, wewnętrznych i zewnętrznych procesów opanowywania, zniewalania i (s)tłumienia. [...] Represja przenika obecnie życie samych uciskających, a część ich energii popędowej podlega sublimacji w «pracę»”.

masowym: „Wraz z upadkiem kodeksu Haysa³⁸ w Hollywood i zniesieniem zakazu rozpowszechniania pornografii w Niemczech w 1973 roku seks, we wszelkich formach i bez jakichkolwiek ograniczeń, stał się bestsellerem w mediach i reklamie”³⁹.

5. Kontrkultura lat 60.

Idee Szkoły Frankfurckiej, w tym m.in. te rozwijane przez Herberta Marcusego, zdobyły szerokie uznanie i wywarły istotny wpływ na dyskurs intelektualny w Europie i Stanach Zjednoczonych. Były one kierowane do ludzi młodych i to oni stali się głównym elementem rewolucyjnym, o który środowisko frankfurckie od lat zabiegało. Lata 60. XX wieku to czas rewolucji kontrkulturowej, określanej często mianem kontestacji, kontrkultury lub ruchu hippisowskiego⁴⁰. Dostrzega się w niej ruch głównie młodych ludzi buntujących się wobec zastanej rzeczywistości. Nie ulega wątpliwości, iż kontestująca młodzież miała określone poglądy na otaczającą rzeczywistość, które nierzadko sięgały swymi korzeniami współczesnych jej nurtów myślowych. Rodząca się subkultura hippisowska stała się wyznacznikiem pokojowych zmian rewolucyjnych. Poprzez nią społeczeństwa powoli zaakceptowały środki odurzające, a legendarny festiwal Woodstock w 1969 roku, na którym oczekiwano 60 tysięcy uczestników, a przybyło ich 400 tysięcy, dzięki muzyce i narkotynom stał się mitem spełnienia genialnego, uwodzieielskiego sloganu: *make love, not war*. Dodatkowo ówczesne feministki przekonały społeczeństwo, że mężczyźni to patriarchalni ciemnocyfiele, kobieta zaś jako żona i matka jest uciśniona i niepełnowartościowa, a realizować się może tylko w pracy

³⁸ Jest to rodzaj kodeksu obowiązującego od 1934 do 1968 roku, zawierającego zasady cenzury scen przedstawianych w filmach produkowanych i dystrybuowanych w Stanach Zjednoczonych. Na jego straży stało specjalne biuro. Por. <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/2707404,Zakazane-sceny-w-amerykanskim-kinie-Historia-powstania-Kodeksu-Haysa> (dostęp: 22.09.2025).

³⁹ G. Cuby, *Globalna rewolucja seksualna*, tłum. D. Jankowska, J. Serafin, Kraków 2013, s. 60.

⁴⁰ A. Jawłowska, *Drogi kontrkultury*, Warszawa 1975, s. 285: „Trudno jednoznacznie zdefiniować, czym była kontestacja. Podstawową trudność uporządkowania tych interpretacji stanowi fakt, że mówiąc o kontestacji lub buntach młodzieży, autorzy przyjmują różny zakres analizowanych zjawisk. Część analiz dotyczy jedynie ruchu studenckiego, część z nich traktuje łącznie ruch młodzieży i działalność grup przestępczego marginesu, inne zaś szukają przyczyn nieprzystosowania i niezadowolienia całej generacji. Każdy więc mówi o czym innym. Zdajemy sobie sprawę ze złożoności ruchu, a właściwie ruchów kontestacyjnych. A także z tego, że niektóre nurty wchodzące w skład tego ruchu są tak zmienne i nieuchwytne w swej formie i treści, że wymykają się wszelkiej interpretacji”.

zawodowej i poprzez wolny seks. I również pojawiają się nowe rewolucyjne metody psychologii humanistycznej i dynamiki grupowej, które obiecują poszerzenie świadomości jako zapowiedź nadciągającej nowej ery (New Age, Era Wodnika). Nowe idee przenikały do świeckich i nawet kościelnych uczelni i szkół i wabiły ludzi obietnicą szybkiego osiągnięcia religijnych stanów świadomości oraz spełnienia wszelkich ziemskich pragnień bez uciekania się do opresyjnej chrześcijańskiej moralności⁴¹.

Neomarksistowskie idee zyskiwały w latach 60. na popularności i z pełną świadomością kierowane były właśnie do ludzi młodych. Należy zaznaczyć, że to w tamtych czasach pierwszy raz młodzież zaczęto postrzegać jako odrębną grupę społeczną i gdy ona sama zaczęła artykułować swoje zdanie, zyskiwała coraz bardziej na swojej odrębności⁴². Młodzież amerykańska w latach 60. stała się dla marksistowskich ideologów idealną grupą podatną na rewolucyjne idee. Byli oni pokoleniem wyżu demograficznego, wychowani w okresie powojennego boomu gospodarczego, byli osobami często rozpieszczonymi przez swoich rodziców, którzy tworzyli zapracowaną klasę średnią. Rodzący się ruch hippisowski, niezastanawiający się nad sprawami ekonomii, ulegający politycznej propagandzie i goniący za przyjemnościami, stał się dla marksistowskich ideologów głównym odbiorcą ich przekazu. Hasła kierowane do młodych związane z koniecznym odejściem od fundamentów wolnego rynku, jakimi były pieniądze i praca, i zapoczątkowanie tym samym nowej ery związanej z miłością i pokojem stały się atrakcyjne dla tych wszystkich, którzy szukali odreagowania od materialistycznego dobrobytu. Dodatkowo zanikło apokaliptyczne zagrożenie wojną światową, nastąpiło złagodzenie zasad ekonomicznej walki o przetrwanie, nastąpił wyraźny, rosnący dobrobyt. Ułatwienia komunikacyjne dawały przeciętnemu obywatelowi nadmiar wolnego czasu, wyznaczając tym samym szeroki wachlarz możliwości jego wykorzystania. Kuratela roztaczana do tej pory nad procesami wychowania wyraźnie osłabła⁴³.

Widocznym staje się, że rewolta studencka 1968 roku dokonała bardzo głębokich zmian w ludzkiej mentalności. Orędzie wyzwolenia seksualnego dotarło niemalże do każdego domu. Poprzez stałą medialną stymulację popędu seksualnego zmieniło się nastawienie i zachowanie ludzi w samym moralnym rdzeniu człowieczeństwa: w jego seksualności. Relatywizm, bezrefleksyjna otwartość na inność nie pomaga jednak w poszukiwaniu sensu własnej egzystencji. Rodzi się zatem podejrzenie, że tak ogromnych rozmiarów bunt pokoleniowy, który zasłużył sobie na miano światowej rewolucji, zrodzony został także z podstawowego niezrozumienia tego „drzewa życia”, jakim jest

⁴¹ Por. G. Cuby, *Globalna rewolucja seksualna*, dz. cyt., s. 61.

⁴² Por. D. Rozwadowski, *Marksizm kulturowy*, dz. cyt., s. 116.

⁴³ Por. *Encyklopedia Nowej Ery*, red. W. Bockenheim, S. Bednarek, J. Jastrzębski, Wrocław 1996, s. 198, hasło: kontestacja.

ludzkie ciało. Czy zatem to pokolenie otrzymało właściwy wizerunek ludzkiej płciowości? Czyż rozmiar agresji ukrytej w buncie młodzieżowym nie jest krzykiem wskazującym na rozmiar krzywdy zgotowanej temu pokoleniu?⁴⁴

Normy, zachowania seksualne mają znaczenie publiczne, gdyż wywierają ogromny wpływ na społeczeństwo. Człowiekiem zakorzenionym w religii i rodzinie trudno jest manipulować. Rosnący dobrobyt umożliwił na parę dekad sprzedaż przyjemności jako sensu życia, a wraz z tym wszelkich produktów mogących ją maksymalizować. Ponieważ przez to zostały zmienione przekonania i zachowania mas, globalna rewolucja kulturowa mogła kroczyć zwycięsko niezakłócana publiczną debatą czy poważniejszym oporem.

Podsumowanie

Celem niniejszego artykułu było prześledzenie tworzących się idei związanych z ludzką seksualnością i ukazanie ich jako świadomego oręża w celu dokonywania rewolucyjnych przemian. Nawet jeżeli nie we wszystkich przytaczanych przeze mnie przykładach seksualność człowieka była ukazywana jako świadome narzędzie do wywierania wpływu, to jednak doświadczenia ostatnich dziesięcioleci wskazują, że takim narzędziem jest.

Mój artykuł rozpocząłem od spojrzenia na twórcę XVI-wiecznej reformacji, Marcina Lutra. Zapoczątkowane przez niego zmiany doprowadziły do rozdziału religii od społeczeństwa i w konsekwencji ukształtowały życie publiczne w oderwaniu od katolicyzmu, który stanowił fundament moralności. Luter, sprzeciwiając się zastanemu porządkowi, stał się przeciwnikiem idei wolności i wolnej woli. Część duchowieństwa okresu reformacji przyjęła idee reformacji nie z powodu teologicznych sporów, lecz w celu zaspokojenia własnych pragnień.

Osobą, która z pełną świadomością wykorzystała seksualność do realizacji światopoglądowych celów, był Markiz de Sade. Prześiąknięty ideami oświecenia, występuje przeciw wypracowanym przez setki lat przez chrześcijańską moralność wartościom. Jego hedonistyczne poglądy wpisywały się częściowo w ducha ówczesnej epoki, w której intencją człowieka staje się dążenie do przyjemności i ucieczka od cierpienia.

Następnie ukazana zostaje psychoanaliza, która wyraźnie zaakcentowała wymiar cielesny człowieka, który ma wpływ na jego działanie, zachowanie i wybory. Antropologia twórcy psychoanalizy bliska jest ideom oświeceniowym oraz wyrasta z naturalistycznej koncepcji człowieka. Czynniki nieświadome, irracjonalne, biologiczne popędy przedstawiane są jako gra sił, które ostatecznie wywodzą się z materii.

⁴⁴ Por. M. Czachorowski, *Wiek rewolucji seksualnej*, Warszawa 1999, s. 123 i n.

Kolejni propagatorzy rewolucyjnych zmian to Fromm i Marcuse, którzy centralnym elementem nowych idei uczynili seksualność. Marcuse nawoływał do totalnego otwarcia się na każdą formę seksualności, natomiast Fromm dowodził, że kobiecość i męskość nie odzwierciedlają zasadniczych różnic płci, gdyż te zdeterminowane są społecznie. Rewolucyjne idee Marcuse'a znalazły poparcie wśród innych rewolucjonistów związanych ze szkołą frankfurcką. Tam pojawiło się przekonanie, że wraz z wyzwoleniem seksualności od wszelkich ograniczeń zostanie stworzone dobre, w pełni wolne społeczeństwo.

Przytoczone przeze mnie przykłady wskazują, że zmiany obyczajowe ukazane na przykładach reformacji, psychoanalizy i szkoły frankfurckiej nie są zjawiskami, które pojawiły się w wyniku niesprecyzowanych mechanizmów, lecz stanowią świadomy oręż służący dokonywaniu przemian społecznych i politycznych. Ludzka seksualność stanowi siłę, dzięki której można dokonywać zmian w postrzeganiu religijności, tworzeniu wygodnej dla siebie antropologii czy też w celu przygotowania społeczeństwa pod polityczne przemiany.

Niech zakończeniem tego artykułu będą słowa Rogera Scrutona, który trafnie podsumowuje moralność dominującą w latach 60. ubiegłego wieku i panującą do dziś, ukazując, że rewolucja seksualna nie jest rozwiązaniem problemem:

Moralność ta odpowiedzialna za zniszczenie norm seksualnego zachowania w takiej formie, w jakiej pojmowały je poprzednie pokolenia, stworzyła nowy rodzaj społeczeństwa. Charakteryzuje się ono tym, że coraz więcej dzieci rodzi się z nieprawego łoża lub jest zabijana przed narodzeniem. [...] małżeństwa zawierane są coraz rzadziej, a rozwody stały się bardziej prawdopodobne niż kiedykolwiek przedtem; homoseksualizm został uznany za normę, a pedofilia, choć ciągle potępianej, sprzyja się ukradkiem⁴⁵.

Bibliografia

Literatura

- Bockenheimer W., Bednarek S., Jastrzębski J. (red.), *Encyklopedia Nowej Ery*, Wrocław: Wydawnictwo Astrum 1996.
- Borgosz J., *Herbert Marcuse i filozofia trzeciej siły*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1972.
- Breczko J., *Trujące owoce trzeciej filozofii podejrzeń*, „Colloquia Communia” (2010), s. 131–159.

⁴⁵ R. Scruton, *Pożądanie*, tłum. T. Kuniński, Kraków 2009, s. 9.

- Bryk A., *Krytyka feminizmu i rewolucji seksualnej w amerykańskim neokonserwatyźmie*, „Kra-kowskie Studia Międzynarodowe” 3(2006), nr 2, s. 9–77.
- Buchanan P., *Śmierć Zachodu*, tłum. D. Konik, J. Morka, J. Przybył, Wrocław: Wydawnictwo Wektory 2006.
- Czachorowski M., *Wiek rewolucji seksualnej*, Warszawa: Inicjatywa wydawnicza „Ad astra” 1999.
- Denifle H., *Luter i Luteranizm*, tłum. A. Lang, Warszawa: Akademicka Oficyna Wydawnicza Exit 2021.
- Freud Z., *O psychoanalizie*, tłum. L. Jekels, Poznań: Oficyna Wydawnicza „Book Service” 1992.
- Fromm E., *Pasje Zygmunta Freuda*, tłum. R. Palusiński, Kraków: Wydawnictwo „Vis-a-vis Etiuda” 2018.
- Jan Paweł II, *Encyklika Centesimus annus*, Wrocław: Wydawnictwo TUM 2000.
- Jawłowska A., *Drogi kontrkultury*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1975.
- Jones E. M., *Libido Dominandi. Seks jako narzędzie kontroli społecznej*, tłum. J. Morka, Wrocław: Wydawnictwo Wektory 2013.
- Kaczyńska E., *Spór o „rewolucję seksualną”*, „Societas/Communitas” 31(2021), nr 1, s. 257–282.
- Karoń K., *Historia antykultury 1.0*, Warszawa: Key4 / K-LIBER Krzysztof Karoń 2021.
- Kołąkowski L., *Główne nurty marksizmu*, T. III: *Rozkład*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009.
- Kołąkowski L., *Psychoanalityczna teoria kultury*, w: *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań*, red. W. Dorosz, Londyn 1982, s. 149–157.
- Kuby G., *Globalna rewolucja seksualna*, tłum. D. Jankowska, J. Serafin, Kraków: Wydawnictwo Fronda 2013.
- Lipowicz M., *Antydekalog Markiza de Sada’a*, „Kultura i Wartości” 3(2014)11, s. 81–106.
- Mackiewicz W., *Ciało i rewolucja seksualna. Casus konwersji histerycznej*, w: *Problemy zdrowia reprodukcyjnego kobiet*, T. 3, red. A. Szlagowska, Wrocław 2020, s. 133–148.
- Maly R., *Rodzina i liberalizm*, „Studia nad Rodziną” 2009, nr 1/2, s. 63–75.
- Marcuse H., *Eros i cywilizacja*, tłum. H. Jankowska, A. Pawelski, Warszawa: Wydawnictwo Muza 1998.
- Maritain J., *Trzej reformatorzy*, tłum. K. Michalski, Warszawa: Wydawnictwo Apostolicum 2005.
- Rozwadowski D., *Marksizm kulturowy. 50 lat walki z cywilizacją zachodu*, Warszawa: Wydawnictwo Prohibita 2018.
- Scruton R., *Pożądanie*, tłum. T. Kuniński, Kraków: Wydawnictwo Ośrodek Myśli Politycznej 2009.
- Scruton R., *Przewodnik po kulturze nowoczesnej dla inteligentnych*, tłum. J. Prokopiuk, J. Przybył, Łódź: Wydawnictwo Thesaurus 2006.
- Sorokin P. A., *Amerykańska rewolucja seksualna*, tłum. M. Masny, Wrocław: Wydawnictwo Wektory 2020.
- Szalek P., *Wilhelm Reich i Melania Klein, Dwie perspektywy psychoterapeutyczne*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 9(2000), nr 3(35), s. 71–89.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, T. II, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1997.
- Wolniewicz B., *O sytuacji we współczesnej filozofii*, w: *Filozofia i wartości*, Warszawa 1998, s. 11–23.

Źródła internetowe:

Polskie Radio, *Zakazane sceny w amerykańskim kinie. Historia powstania „Kodeksu Haysa”*, <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/2707404> (dostęp: 22.09.2025).

Słownik Języka Polskiego, hasło: *Panseksualizm*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/panseksualizm;257050> (dostęp: 28.12.2024).